SHARQ FALSAFASI: UNING SHAKLLANISHI, RIVOJLANISHI VA INSONIYAT TARAQQIYOTIDAGI AHAMIYATI

Abdullaxo‘jayev Adhamxo‘ja Isaxo‘ja o‘g‘li

falsafa fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent,

Qo‘qon universiteti Pedagogika fakulteti

Ijtimoiy fanlar kafedrasi o‘qituvchisi, O‘zbekiston

E-mail: i.a.abdullaxujayev@kokanduni.uz

ORCID: https://orcid.org/0009-0002-5992-637X

Inomjonova Ruxsora Xayrullo qizi

FTI 2 25 Qo‘qon universiteti

jahon tillari va filologiya fakulteti 2kurs talabasi

Annotatsiya: Mazkur maqolada Sharq falsafasining shakllanish tarixi, rivojlanish bosqichlari, asosiy g‘oyalari va jahon falsafiy tafakkuri taraqqiyotidagi o‘rni yoritiladi. Sharq xalqlarining boy ma’naviy merosi, insonparvarlik, adolat, axloq, ilm-ma’rifat, komillik va ezgulik kabi falsafiy qarashlari tahlil qilinadi. Shuningdek, Abu Nasr Forobiy, Abu Ali ibn Sino, Abu Rayhon Beruniy, Alisher Navoiy va boshqa mutafakkirlarning falsafiy merosi hamda ularning zamonaviy jamiyat hayotidagi ahamiyati ochib beriladi.

Kalit so‘zlar: Sharq falsafasi, ma’naviyat, axloq, insonparvarlik, ilm-ma’rifat, komil inson, adolat, falsafiy tafakkur, Sharq mutafakkirlari, ma’naviy meros.

Sharq falsafasi insoniyat tafakkuri tarixida muhim o‘rin egallaydigan, ko‘p asrlik tarix va boy ma’naviy merosga ega bo‘lgan falsafiy yo‘nalishlardan biridir. U qadimgi davrlardan boshlab inson, tabiat, jamiyat, borliq, hayot mazmuni, axloq va adolat kabi masalalarni o‘rganib kelgan. Sharq xalqlari tomonidan yaratilgan falsafiy qarashlar nafaqat mintaqa madaniyati va ma’naviyatining rivojlanishiga, balki jahon ilm-fani va falsafiy

tafakkurining shakllanishiga ham katta ta’sir ko‘rsatgan. Sharq falsafasining o‘ziga xos jihati shundaki, unda insonning ma’naviy kamoloti, axloqiy pokligi, jamiyatdagi o‘rni va tabiat bilan uyg‘unligi alohida qadrlanadi. Sharq mutafakkirlari inson hayotining mazmunini faqat moddiy boylik yoki shaxsiy manfaat bilan bog‘lamaganlar. Aksincha, ular ilm olish, ezgu amallar qilish, adolatli bo‘lish, boshqalarga yaxshilik ko‘rsatish va jamiyat ravnaqiga hissa qo‘shishni insoniy kamolotning muhim mezonlari sifatida baholaganlar. Bugungi globallashuv sharoitida Sharq falsafasini o‘rganish yanada dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Chunki zamonaviy jamiyatda yuzaga kelayotgan ma’naviy muammolar, axloqiy qadriyatlarning o‘zgarishi, yoshlar tarbiyasi va insonlar o‘rtasidagi munosabatlarni takomillashtirishda Sharq falsafasining boy tajribasidan foydalanish mumkin [1].

Sharq falsafasi qadimgi Hindiston, Xitoy, Eron, Markaziy Osiyo va boshqa hududlarda shakllangan falsafiy-diniy qarashlar asosida rivojlangan. Har bir mintaqaning tabiiy sharoiti, tarixiy taraqqiyoti, madaniyati va diniy e’tiqodlari uning falsafiy tafakkuriga o‘ziga xos ta’sir ko‘rsatgan. Qadimgi Hindiston falsafasida insonning ichki dunyosi, ruhiy poklanishi, hayot va o‘lim, borliq hamda insonning koinot bilan munosabati muhim o‘rin egallagan. Vedalar va Upanishadlarda insonning ma’naviy kamoloti, borliqning mohiyati va hayot mazmuniga oid qarashlar ifodalangan. Buddaviylik ta’limotida esa insonni azob-uqubatlardan xalos etish, nafsni boshqarish, sabr-toqat va ruhiy osoyishtalikka erishish masalalari asosiy o‘rinni egallaydi. Qadimgi Xitoy falsafasining rivojlanishida Konfutsiy va Lao Szining qarashlari katta ahamiyatga ega bo‘lgan. Konfutsiy ta’limotida insonparvarlik, ota-onaga hurmat, kattalarni e’zozlash, jamiyatda tartib-intizomni saqlash va axloqiy mas’uliyat asosiy tamoyillar sifatida namoyon bo‘ladi. Lao Szi esa tabiat bilan uyg‘un yashash, tabiiylik va hayotdagi muvozanatni saqlash g‘oyalarini ilgari surgan. Markaziy Osiyoda Sharq falsafasining rivojlanishi qadimgi madaniyat, ilm-fan va ma’naviy an’analar bilan chambarchas bog‘liq. Ayniqsa, IX–XII asrlarda mintaqada ilm-fan va falsafiy tafakkur yuksak darajada rivojlandi. Bu davrda matematika, astronomiya, tibbiyot, geografiya, mantiq va falsafa

sohalarida muhim ilmiy kashfiyotlar amalga oshirildi. Markaziy Osiyodan yetishib chiqqan allomalar insoniyat taraqqiyotiga ulkan hissa qo‘shdilar.

Sharq falsafasining rivojlanishida Abu Nasr Forobiyning xizmatlari beqiyosdir. U o‘zining falsafiy qarashlarida inson, jamiyat, davlat boshqaruvi, axloq va baxt-saodat masalalariga alohida e’tibor qaratgan. Forobiyning mashhur «Fozil odamlar shahri» asarida ideal jamiyat va adolatli davlat haqidagi qarashlar bayon etilgan. Mutafakkirning fikricha, jamiyatning taraqqiyoti bilimli, axloqli va adolatli insonlarning faoliyatiga bog‘liq. Fozil jamiyatda insonlar umumiy ezgulik va baxt-saodat yo‘lida birlashadilar.

Abu Ali ibn Sino Sharq falsafasi va jahon ilm-fani rivojiga ulkan hissa qo‘shgan qomusiy olimlardan biridir. Uning falsafiy qarashlarida borliq, sababiyat, aql, ruh, inson va tabiat munosabatlari muhim o‘rin egallaydi. Ibn Sino insonning bilim olish qobiliyatini yuqori baholagan va aqliy kamolotni hayotdagi muhim maqsadlardan biri sifatida ko‘rgan. Uning «Kitob ash-shifo» va «Donishnoma» kabi asarlarida falsafa, mantiq, tabiiy fanlar va bilish nazariyasiga oid muhim masalalar yoritilgan. Abu Rayhon Beruniy ham Sharq falsafiy tafakkurining yirik namoyandalaridan hisoblanadi. U ilmiy bilishda kuzatish, tajriba, taqqoslash va dalillarga asoslanish zarurligini ta’kidlagan. Beruniyning ilmiy qarashlarida boshqa xalqlarning madaniyati, dini, urf-odatlari va ilmiy yutuqlarini xolis o‘rganish tamoyili muhim o‘rin tutadi. Uning «Hindiston» asari turli xalqlarning dunyoqarashi va madaniyatini o‘rganishdagi muhim ilmiy manbalardan biridir [2].

Sharq falsafasida Alisher Navoiyning ma’naviy-axloqiy qarashlari ham alohida ahamiyatga ega. Navoiy asarlarida insonparvarlik, mehr-oqibat, adolat, saxovat, do‘stlik va ilmga intilish g‘oyalari keng yoritilgan. Uning fikricha, insonning haqiqiy qadri uning boyligi yoki mansabi bilan emas, balki odobi, bilim darajasi va jamiyatga keltirgan foydasi bilan belgilanadi. Ayniqsa, «Mahbub ul-qulub» asarida insoniy fazilatlar va jamiyatdagi axloqiy munosabatlar chuqur tahlil qilingan.

Sharq falsafasining asosiy xususiyatlaridan biri insonparvarlik g‘oyasidir. Bu yondashuv insonni oliy qadriyat sifatida e’tirof etadi, uning huquqlari, erkinligi, sha’ni va

qadr-qimmatini hurmat qilishga chaqiradi. Sharq mutafakkirlari insonlar o‘rtasida mehr-oqibat, o‘zaro hurmat va hamjihatlikni rivojlantirish jamiyat barqarorligining muhim sharti ekanligini ta’kidlaganlar [3].

Yana bir muhim tamoyil ilm-ma’rifatga intilishdir. Sharq allomalari ilmni insonni jaholatdan qutqaruvchi, jamiyatni taraqqiyot sari yetaklovchi kuch sifatida baholaganlar. Ularning fikricha, bilimli inson nafaqat o‘z hayotini yaxshilaydi, balki atrofidagi insonlar va butun jamiyat rivojiga ham ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Shu sababli ta’lim olish, ilmiy izlanish va ma’naviy rivojlanish Sharq falsafasida doimo ustuvor qadriyat hisoblangan. Adolat tushunchasi ham Sharq falsafasining muhim tarkibiy qismidir. Forobiy, Navoiy va boshqa mutafakkirlar adolatli jamiyat qurish uchun insonlar o‘rtasida tenglik, qonun ustuvorligi, halollik va mas’uliyat tamoyillariga amal qilish zarurligini ta’kidlaganlar. Adolat mavjud bo‘lgan jamiyatda insonlarning huquqlari himoya qilinadi, ijtimoiy munosabatlar mustahkamlanadi va taraqqiyot uchun qulay sharoit yuzaga keladi. Bundan tashqari, Sharq falsafasida tabiatga hurmat va u bilan uyg‘unlikda yashash masalasi ham muhim o‘rin egallaydi. Inson tabiatning ajralmas qismi sifatida qaraladi. Shu bois tabiiy boyliklardan oqilona foydalanish, atrof-muhitni asrash va kelajak avlod oldidagi mas’uliyatni his qilish zamonaviy ekologik muammolarni hal etishda ham muhim ahamiyatga ega.

Bugungi kunda Sharq falsafasining g‘oyalari ta’lim-tarbiya, davlat boshqaruvi, madaniyat, ijtimoiy munosabatlar va yoshlar ma’naviyatini rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etmoqda. Ayniqsa, yosh avlodni vatanparvarlik, insonparvarlik, halollik, bag‘rikenglik va mas’uliyat ruhida tarbiyalashda Sharq mutafakkirlarining merosidan foydalanish katta tarbiyaviy imkoniyatlarga ega [4].

Zamonaviy axborot texnologiyalari rivojlangan davrda insonlar o‘rtasidagi muloqot shakllari o‘zgarib, turli ma’naviy va axloqiy muammolar yuzaga kelmoqda. Bunday sharoitda Sharq falsafasidagi odob-axloq, o‘zaro hurmat, sabr-toqat, mehr-oqibat va insoniylik tamoyillari alohida dolzarblik kasb etadi. Ushbu qadriyatlar yoshlarning ijtimoiy hayotda to‘g‘ri yo‘l tanlashi va mustaqil dunyoqarashga ega bo‘lishiga yordam beradi.

Shuningdek, Sharq falsafasini o‘rganish milliy o‘zlikni anglash va tarixiy xotirani mustahkamlashga xizmat qiladi. O‘zbek xalqining ma’naviy merosi jahon sivilizatsiyasining ajralmas qismi hisoblanadi. Forobiy, Ibn Sino, Beruniy, Navoiy va boshqa allomalarning ilmiy-falsafiy merosini chuqur o‘rganish orqali yosh avlodda tarixiy merosga hurmat va ilm-fanga intilish tuyg‘ularini shakllantirish mumkin.

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, Sharq falsafasi insoniyat ma’naviy va intellektual taraqqiyotining muhim tarkibiy qismi bo‘lib, uning asosiy g‘oyalari bugungi kunda ham o‘z ahamiyatini yo‘qotmagan. Sharq mutafakkirlari tomonidan ilgari surilgan insonparvarlik, adolat, ilm-ma’rifat, axloqiy kamolot, ezgulik va tabiat bilan uyg‘unlik tamoyillari jamiyatning barqaror rivojlanishi uchun muhim nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi. Sharq falsafasining boy merosini zamonaviy ta’lim tizimiga tatbiq etish, yoshlarning ma’naviy dunyosini boyitish va mustaqil fikrlash qobiliyatini rivojlantirish bugungi kunning muhim vazifalaridan biridir. Ayniqsa, buyuk mutafakkirlarning asarlarini chuqur o‘rganish, ulardagi ilg‘or g‘oyalarni hayotiy misollar orqali tushuntirish va amaliy faoliyatda qo‘llash yosh avlodning barkamol inson bo‘lib shakllanishiga xizmat qiladi. Demak, Sharq falsafasi nafaqat tarixiy meros, balki bugungi va kelajak avlod uchun ham muhim ma’naviy-ma’rifiy manbadir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Forobiy, Abu Nasr. (2020). Fozil odamlar shahri. Toshkent: Yangi asr avlodi.
2. Ibn Sino, Abu Ali. (2020). Donishnoma. Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi.
3. Beruniy, Abu Rayhon. (2017). Hindiston. Toshkent: O‘zbekiston.
4. Navoiy, Alisher. (2019). Mahbub ul-qulub. Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi.
5. UNESCO. (2017). Education for Sustainable Development Goals: Learning Objectives. Paris: UNESCO.

6. UNESCO. (2021). Reimagining Our Futures Together: A New Social Contract for Education. Paris: UNESCO.